

Fataburen 1986

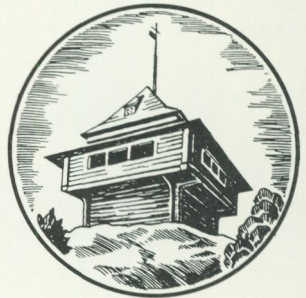
Fataburen

1986

Husdjuren och vi

Fataburen

1986

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Arne Biörnstad
Redaktionssekreterare: Berit Nordin

Summaries translated into English by Roger Tanner

Omslagsbilden föreställer smågrisar på gurkfält vid Gullbrandstorp,
Halland. Foto Gunnar Lundh 1936.

Omslagsarrangemang: Håkan Lindström

Om inte annat anges tillhör bildmaterialet Nordiska museet

© Nordiska museet och respektive författare

Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1986

ISBN 91 7108 264 6

ISSN 0348 971 X

Husdjurens Bellman

Om getter och getskötsel

Eva Fägerborg

Fjärde geten hette Vit.

Den var känd för sin aptit.

Illustrationer ur Einar Norelius bok Petter och hans 4 getter. Nybloms förlag AB, Stockholm 1984.

Geten är ett djur som alla har en åsikt om. "Husdjurens Bellman" har myntats av husdjurskonsulenten Erik Sjödin och getens kynne är också ett kärt tema för besvararna av Nordiska museets frågelista Getavel, där det bl a frågas vad man ansåg om getter. I uppteckningarna avspeglas tydligt en ambivalent inställning.

"Vad man ansåg om getterna? Högst beroende på omständigheterna. Då man höll på att svälta ihjäl så liknade de väl sagans fe. Då man hade gott om mat började de väl

likna den ondes anhang (— —). Det som dömde dem slutgiltigt var nog att nackdelarna besvären med dem var större än nytan då man hunnit så långt att man började kunna väga för- och nackdelar i kronor och ören." (EU 42061.) Vad var det då som var så besvärligt med getterna? Följande citat ger en god sammanfattning: "Nackdelarna bestod i deras förmåga att ställa till ofog, äta sönder skog och buskar, hoppa över eller krypa genom stängsel och äta upp inhägnad gröda, samt deras medfödda, obotli-

ga envishet. Likaväl måste man erkänna att man många gånger haft roligt åt deras upptåg." (EU 36955.)

"Alla visste berätta om vad besvärligt djur geten var, så gott som omöjlig att hålla inom hägnad. När bonden trodde sig ha uppsatt nog hög hägnad och gladd sig över att ha djuren inom sitt beskärda getabete såg han med förskräckelse huru en get ändå äntrade hägnaden och stod geten som en gymnast på gårdsgården och brakte liksom hånande." (EU 34455.) Denne upptecknare är inte sen att anse geten som ett skadedjur. Han fortsätter: "Men djuret har ett livligt temperament och tomt gott förstånd och går i god tävlan med Hin Onde, varför detta djur också i Bibeln blivit satt som symbol för det onda, det utstötta, och getabocken som symbol för Djävulen själv, högt dyrkad av onda makter, t ex Tor. Och Skansen odlar avarten av gudsdyrkan genom att till varje jul en massa tillverka och låta sprida i svenska hem denna getabock av halm."

En mer nyanserad bild ges i följande citat: "Gåtterna är mycket känsliga å förståndiga djur, är man snäll å venlig mot dem, så följer di en lika bra som en hund, men är man ålak emot dem då är det best att akta sig för dem." (EU 34451.)

Förekomst och skötsel

Från att ha varit ett vanligt husdjur var geten vid förra seklets slut en sällsynthet på många håll. Under 1800-talet hade getskötseln avtagit betydligt, bl a beroende på utökad odling och förbud och inskränkningar beträffande skogsbetet. 1876 och 1885 kom förordningar om inskränkning av betesrätten på ohägnad mark. Det förekom också att stora markägare som skogsbolagen förbjöd sina arrendatorer att ha getter (EU 34535). Getens livsrum krymptes från flera håll. Stigande levnadsstandard och svårighet att skaffa arbetskraft till vallning bidrog också till minskningen. På de fyrtio åren mellan 1865 och 1905 halverades antalet getter i landet från 133 000 till 66 500.

Just denna tillbakagångsperiod avspeg-

las väl i de uppteckningar som utgör huvuddelen av källmaterialet till denna uppsats, nämligen svar på Nordiska museets frågelistor om getskötsel. De är den tidigare nämnda lista 105 Getavel, som sändes ut 1947, och specialfrågelista 170 Mjölkning av får och getter från 1944. Den tid uppteckningarna omspänner är 1800-talets sista decennier och 1900-talet.

Geografiskt fördelar sig de drygt hundra svaren på Nm 105 enligt följande: Närmare en fjärdedel (23 st) har sänts in från Småland, som i materialet gör skäl för namnet Getapulien. Fö är svaren tämligen jämnt fördelade över hela landet, med viss övervikt för Skåne (13) och Västergötland (8). Av de drygt åttio svaren på sp 170 har de flesta kommit från Lappland (13 st), Småland (10) och Dalarna (8).

Längst behöll man geten i skogsbygderna, inklusive Nordsveriges fåbodområden. Så länge man drog till fåbodar med kreaturen fanns getter naturligt med i bilden, både på sätern och hemma på gården. Med korna borta var det getterna som levererade färskmjölk till gårdshushållet. Getter togs också med som mjölkdjur vid höbärgning på avlägsna myrar och slätterängar. Även samerna höll getter, som vintertid inackorderades hos bofasta.

Förutom i fåbodområdet fanns getter i andra skogstrakter, bland fiskarbefolkningen i skärgårdarna och i områden där åkerbruk och nötkreatur ej expanderade så snabbt. I landets södra delar var det framför allt småbrukare, torpare och backstugusittare som höll getter. I uppteckningarna är uttrycket "fattigmans ko" legio, de beskrivs som outhärliga för fattigt folk och "det nyttigaste husdjuret småbrukare kunna hålla" (EU 26193). De var billiga i inköp och billiga i drift – beteckningen "lättfödda" återkommer ständigt. Det är just anspråkslösheten beträffande foder som framhålls som getens största fördel. Den höll till godo med vad som helst i växtväg: hö och gräs av alla de slag, olika sorters löv, tallris, ljung, lavar och rotblast allt efter tillgång. Ofta fick de köksavfall. Tidigt på våren, så fort det fanns något ätbart, släpptes de ut. Hur

Gumma med sin get. Striberg, Nora socken i Västmanland. Foto G Heurlin.

sedan betesgången ordnades varierade mellan olika landsdelar och sociala miljöer. De riktigt fattiga kunde leda sin get på dikesrenar och banvallar. "Var geten står så gnager hon", sade man. I många fall tjudrades geten. På fåbodarna vallades getterna tillsammans med korna och de som hölls hemma gick på skogsbete i närheten av gården. Ofta fanns en skällget i flocken, "en gammal anständig getmadam". Även killingar kunde förses med en liten skälla eller pingla. I Dalarna förekom ett utarbetat system med turvis vallning mellan gårdarna. På andra håll svarade anställda vallhjon för arbetet.

Bodde man i närheten av vattendrag med öar och holmar var dessa utmärkta betesplatser som varken fordrade stängsel eller vallhjon. Skogar och hagar var annars de naturliga betesmarkerna, så länge skogen

inte hade något större ekonomiskt värde och så länge man stängslade noggrant. För att hindra getterna att ta sig in på förbjudet område användes olika typer av mekaniska hjälpmedel. Dessa hinderdon var vanligast i landets södra delar. Hällor, klavar, ok och klumpar är några exempel som användes på getter såväl som på övrig boskap. En halländsk meddelare beskriver hur metoderna använts alltefter getens benägenhet att hoppa:

"Var den litet ohang bar den en träklamp om halsen med 3 pinnar i klampen. Den kalltes halsklamp, men de djur som vore värre finge släpa på fotklamp. Det var en träbit sådär en 30 cm lång som var fäst i en repstump, för det var hål i bitens ena ända. Då klampen skulle användas anbringades repet om den ena framfoten. När djuret gick släpade klampen på marken och när

den var rätt tung skulle den hindra geten från att hoppa.

Så användes 'hällor' av bastrep, som fästes om två fötter, men vanligast så: en framfot på ena sidan men bakfoten på den andra. Vad djuret riktigt ohangt blev det korshållat. Då sattes det på två hällor, men de gick i kors, så att alla fyra benen voro hållade.

Man 'hasband' dem med. Då toge de ett tygband eller stark sno o drog åt om halsen (å bakbenet) så hårt, att benet somnade å geten fick värre vid att flytta sig." (EU 34830.)

Getterna inhystes vintertid i särskilda gethus eller – vanligen – i en avbalkning i ladugården. Hade man ingen ladugård kunde ett enkelt skjul få duga. I södra Sverige hände det att getterna fick gå ute mil-
da vintrar.

"Förr i tiden fans inga raser, utan den har kommit med den nyare tiden, och de raser som jag har hört talas om har endast varit sk 'Sannenras', några andra raser har jag ej hört talas om." (EU 34970.)

De getraser som förekom var svensk lant-
ras och Saanengeten, som härstammar från Schweiz. Lantrasen finns i flera färger, med eller utan horn, och det är också uppgifter om utseendet som ges som svar på frågan om raser. Ofta hoppar man över frågan alldeles. Lantras, jämtlandsget, Saanenget (eller "sanna-get") nämns ibland. Saanengetterna sades mjölka bättre, men de behövde också kraftigare foder. Från Blekinge omtalas stägget och gräsget. (EU 26041.)

Getterna betäcktes på hösten och födde efter fem månader en eller ett par killingar. Uppgifterna om hur många getter en bock betäckte är synnerligen skiftande, från några få till ett 60-tal. Bockar som inte skulle användas till avel kastrerades ofta. Då blev köttet också mer välsmakande. Killingarna fick ibland dia modern ett tag, men i de fall getmjölken måste tillvaratas till människoföda använde man dihinder av olika slag. En metod var att helt enkelt stänga killingen från modern. I andra fall

Gethus i Bastubodarna. Offerdal, Jämtland. Foto Gustav Ränk.

satte man kavlar i munnen på killingen.

Mjolkning av geten kunde försiggå på flera sätt. En metod var att mjölka från sidan, som när man mjölkade kor, sittande på en låg pall eller på knä. Ett annat sätt var att stå grensle över geten, vänd mot dess bak, vilket gett upphov till följande gåta: "6 ben i backen, 1 rumpa på nacken, 5 dra i en". (EU 34830, Halland.) Ett annat sätt var att kasta omkull geten. Då slapp man besvär med den långa raggen.

Den nyttiga geten

I Sverige har getter främst hållits som mjölkdjur, men även köttet, skinnets, raggen och hornen har kommit till användning. Vilka delar av djuret som utnyttjats varierar alltefter region och social miljö.

Den feta och kraftiga getmjölken var det ojämförligt viktigaste utbytet. Hur mycket en get mjölkade per dag växlade naturligtvis beroende på bl a foder och årstid. Uppgifterna varierar från en till uppåt sex liter. Det vanligaste tycks ha varit kring tre liter. I fattiga familjer gick all mjölk åt i det dagliga hushållet, till matlagning och att dricka, ren eller utblandad med vatten. De som hade ett överskott gjorde ost och i norra Sverige kokade man även mese av vasslan. Getosten ansågs överlag som en lækkerhet. I

Lappland lade man den i kaffet. Mjölken i sig var däremot inte så god, den smakade fränt tyckte många. Andra fann den väl så god som komjolk. Getmjolk användes ofta som kaffebrädd. Dess hälsobringande effekt omvittnas i de flesta uppteckningarna. Speciellt bra fungerade den mot "bröstsjuka". På en del håll höll man därför getter enbart av medicinska skäl. I uppteckningarna finns ett par uppgifter om att man i städer gick runt med en get och levererade spenvarm mjolk till sjuka och klena personer, direkt i kundernas muggar. Tilltron till getmjolk som botemedel bottnar i getens välkända motståndskraft mot tbc. I tider då den fruktade lungsoten skördade många offer gav getmjölken hopp om att på ett enkelt och billigt sätt undvika – och även bota – sjukdomen.

Att tillverka getsmör var inte så vanligt,

men det förekom. Smöret blev vitt till färgen (beroende på att getmjölken inte innehåller karotin) och enligt många mening inte så smakligt. Om man färgade det med några droppar morotssaft kunde det dock inte skiljas från kosmör, berättar en meddelare från Hälsingland. Från Lima i Dalarna finns en notis om att getsmör endast användes vid skinnberedning och färgning.

Uppfattningarna om getköttet är synnerligen skiftande. En jämtländsk meddelare skriver att de flådda kropparna efter nyfödda killingar slängdes på gödselhögen. "Det sades visserligen att en och annan herrskapsfamilj tillvaratog killingkropparna till mat, men allmogen ansåg sådant med avsky." (EU 34616.) Andra hävdar att köttet är välsmakande, särskilt då av unga djur. Ofta jämförs getkött med fårkött och får betyget "sämre", men uppgifter om att det

Knaver sätts på en killing som dihinder. Arjeplogs socken i Lappland. Foto Ossian Olofsson.

värderades lika förekommer också. Djur som slaktades vid brunsttid gav man brännvin att dricka för att köttet inte skulle ta smak.

Getskinnnet hade många användningsområden och var högt värderat. Med raggen kvar blev det till åkfallar, täcken och pälsar. Av garvade och beredda skinn tillverkades klädesplagg som tröjor, byxor, förskinn, västar, handskar och skor. Skinnnet kunde med omsorgsfull behandling bli lent och mjukt som silke. Bockskinnsbyxor var nästan outslitliga. Småsaker som väskor och plånböcker gjordes också av getskinn. Skinnnet var det bästa på hela geten, sägs det från Västmanland, och från Småland finns uppgifter om att bönderna mest höll getter för skinnets skull.

Om raggens nyttighet är meningarna delade i materialet. Likaväl som den inte tillvaratogs för att den var sträv, så kunde den anges som huvudskäl för att ha getter. Raggen kardades ihop med fårull och användes

till vantar och raggsockor. Dessa plagg var kända för att hålla värmen även när de blev blöta, och var därför särskilt lämpliga vid fiske och skogsarbete. ”Ju surare vantarna blev desto varmare blev de.” (EU 34527.) Tjocka raggsockor kunde man to m gå ute i snön med utan skor. Raggen klipptes en eller två gånger om året, vår och/eller höst.

Även hornen kunde tillvaratas och omvandlas till blåshorn av olika slag, klädhängare, prydnadssaker, handtag och skaft. Bekanta är hornsuggorna, de grova borstar som användes vid rödfärgning och tjärstrykning och som ofta hade bockhornskaft. En uppgift från Lappland anger att hornen användes till limkokning tillsammans med renhorn. Enstaka uppgifter finns också om horn som råvara vid tillverkning av skedar, snusdosor och andra småsaker.

Spillning och talg anges – om än inte så ofta – som andra nyttigheter.

Rällsjö Anders med bocken Herbert. Rällsjöbo, Bjursås socken i Dalarna.

Foto ink. 1954 från L Bengtsson.

Mjölkning av getter, Älvdalens socken i Dalarna. Foto Ola Bannbers 1929.

Getter för tur och trevnad

"Av alla husdjur vi har är geten den mest förståndiga." (EU 46223.) Getterna omtalas också som roliga, lekfulla och tillgivna som hundar. Att hålla en eller ett par getter som sällskapsdjur och lekkamrater till barnen var därför inte ovanligt. Det förekom också att gamla människor höll dem som sällskap i ensamheten. Pojkarna kunde roa sig med att reta bockar, "vilket lättade tråkigheten på landsbygden i hög grad". Ett populärt pojknöje var också att köra omkring med bockar. "I min födelseby Moflo var vi tre trettonåriga pojkar som hade var sin storbock, och dem hade vi tämt till riktiga körhästar, och det sades att det var en vacker syn när vi alla tre kommo körande efter varandra." (EU 34535.) I viss utsträckning har getter och bockar verkligen använts som dragare till småkörningar av olika slag, och i flera uppteckningar från Sydsverige nämns invalider som körde med getter.

Bock eller getter i ladugården har ansetts ge skydd mot tbc, vara fruktsamhetsfrämjande och lyckobringande i största allmän-

het. Det ojämeförligt främsta sekundära användningsområdet har dock varit att hålla bock i ladugården för att förhindra att korna "kastade", dvs födde fram ofullgångna foster. Kastningssjukan, som är mycket smittosam, var med rätta fruktad då den förorsakade stora ekonomiska förluster. Man ville inte heller använda mjölken efter kor som kastat, då man trodde att även människor kunde smittas och få "ondulantfeber". (EU 35100, Småland.) Botemedlet mot smittosam kastning var helt enkelt att ha en bock i ladugården, antingen lös eller bunden. Det var den fräna lukten som ansågs vara verksam mot sjukdomsbacillerna. I några uppteckningar avfärdas detta som vidskepelse, medan andra meddelare säger att de själva varit med om att medlet hjälpte. Intressant nog var det huvudsakligen på större ställen som herrgårdar, prästgårdar och hos välsituerade bönder som man hade bock i ladugården mot kastning. När frågelistan besvarades förekom bruket ännu på sina håll i södra Sverige. Helt borta är det

inte i dag; från Ångermanland finns färska belägg, med förklaringen "om det kommer in nåt fanskap så får han det först". Här gäller det inte direkt kastning, utan skydd i allmänhet. Bakom tankegången kan syndabocksteorin spåras. En värmländsk upptecknare är inne på samma banor när han skriver: "Kreaturen höll sig friskare sades det, om det nu var något i det, eller kanske man trodde att sjukdom fäste sig på bocken liksom israeliternas syndabock drog in i ödemarken med folkets synder." (EU 35174.) Merparten av nutida ladugårdsböcker eller -getter hålls dock som ett slags maskotar, som ett trevligt inslag bland nötkreaturen.

Pillerilla och Hornpelle

Tulleri, tulleri bockahorn
getterna gå i prästens korn
Sanna Älsta, Broka Bälsta
Mi-get och Di-get
o Lelle Bocken han kommer dackane ätter

Getterna hade ofta namn. I den ovan citerade visan från Halland (EU 34830.) förekommer Broka, som var ett av de allra vanligaste, och exempel på hur utseende och färg togs som utgångspunkt vid namngivningen. Andra sådana namn är Blåtoppa, Grima, Teppla, Sköna, Lilja, Duva, Vita, Blända, Grälla. Getens personliga egenskaper låg till grund för namn som Spritta, Rara, Sluga, Snälla, Fina, Tossa, Hoppa och Lura. Det mycket vanliga Docka kan kanske avse både utseende och temperament. Trillalippa, Pillerilla och Krusidulla kan man också lätt föreställa sig. Fö användes gärna kvinnonamn som Stina, Britta, Kajsa, Sara, Lisa, Maja. Det i särklass vanligaste namnet på bockar tycks enligt uppteckningarna ha varit Pelle, med varianterna Petter, Pelle Bock och Hornpelle. Max, Krax, Jeppe, Tröls, Ragge, Jöns, Jakob, Johannes, Svan-te, Långskägg, Fräsut, Tor, Frej, Farao och Lusifår kunde de också heta.

Det var långtifrån regel att getter och bockar hade namn. Från ett par ställen i Lappland anges att det enda som förekom var att man ropade "Tjuvget" efter dem.

Geten till heders igen

Getskötseln har under 1900-talet blivit en alltmer marginell företeelse. Antalet djur har minskat drastiskt, med undantag för krisåren under första världskriget. 1917 fanns över 135 000 getter i landet, men redan tio år senare var antalet nere på 1905 års nivå. Vid räkningen 1956 nåddes bottenrekordet 3 856. Efter att ha varit så gott som avskaffad har getskötseln på senare år kommit igen, om än i liten skala. Vid den senaste räkningen 1978 hade getantalet stigit till 6 600 och i dag finns uppskattningsvis cirka 10 000 djur. Någon rikstäckande getstatistik förs inte längre.

De senaste årens uppsving betyder emellertid att det nu finns getgårdar eller getfarmer spridda över hela landet, med ett kärnområde i Jämtland och Ångermanland. Dessa getgårdar producerar ost och mese för avsalu. De nya getägarna kan sägas utgöra en rest av "gröna vågen" från 1970-talet. Ofta är de inte ursprungligen bönder, utan människor med borgerliga yrken som valt en ny livsform med "livskvalitet" som ledstjärna. Den nutida getskötseln har därmed fått ett ideologiskt inslag, fjärran från 1800-talets verklighet där fattigmans ko för många betydde möjligheten att hålla nöden borta.

Att hålla getter innebär mycket arbete och kräver kunskaper på många områden. Man måste behärska avel och skötsel, kunna konsten att tillverka goda ostar och – inte minst – kunna marknadsföra osten. Dagens getbönder utbildar sig genom litteratur och kurser. En av den moderna getskötselns främjare, Erik Sjödin, började anordna kurser i början av 1970-talet i Ångermanland. Dessa och andra kurser är en väg till målet att utveckla getgårdarna till effektiva och bärkraftiga småföretag i glesbygden. Med geten som bas skapas en ny nisch i vår moderna ekonomi. Även ur den aspekten är fattigmans ko en mycket avlägsen företeelse.

Vid Öjån i Hammerdal, Jämtland.

Källor

Otryckta

Svar på Nordiska museets frågelista 105 Get-
avel, 1947, samt specialfrågelista 170 Mjölkn-
ing av får och getter, 1944.

Muntliga uppgifter från distriktsveterinär Karl-
Erik Hammarberg, Hudiksvall.

Nätterqvist, Ylva: Geten – fattigmannens ko (Se-

minarieuppsats). Institutet för folklivsforskning
vid Stockholms universitet ht 1971 (stencil).

Cornell, Bodil: Getskötseln i Sverige i går, i dag
och i morgon. Lantbruksnämnden i Jämtlands
län (stencil).

Tryckta, se s 211.

Goats and Goat Farming

The Swedish title of this essay refers to the tem-
peramental character of the goat, which itself is a
favourite subject of informants replying to the
Nordic Museum's questionnaires on goat farm-
ing. The source material for this essay consists
mainly of answers to these questionnaires: No.
105 *Getavel* from 1947 and special questionnaire

No. 170 *Mjölknning av får och getter* from 1944.
Between them they cover the years from the clos-
ing decades of the nineteenth century up to the
1940s.

The goat population of Sweden was decimated
during this period, due partly to prohibitions and
restrictions on forest grazing, the bringing of new

land under the plough, investment in beef cattle, rising living standards and a shortage of manpower for herding. Between 1865 and 1905, the number of goats in Sweden was halved, falling from 133,000 to 66,500.

The goats were kept longest in forest communities. In the shieling areas of northern Sweden, there were goats on every farm. In summer time they would either accompany the cows to the shieling pastures or else be kept at home on the farm to supply the family with fresh milk. In the southern parts of the country, goats were mainly kept by small holders, crofters and landless farm workers. The goat is generally referred to as "the poor man's cow".

The biggest advantage of the goat was its modest feeding requirements. It was easy to feed, people said, and it would eat any kind of vegetation. Goats were often given inferior hay, leaves of different kinds, pine twigs and food scraps, depending on what was available. They were put out to grass as soon as the snow began to melt.

Grazing arrangements varied from one region or social setting to another. The very poor could lead their goats along the banks of ditches or keep them tethered near the cottage. Otherwise woods and wooded pastures were the natural

grazing grounds. In this case a goat herd or reliable fencing was needed to keep the goats from straying. In the south of Sweden, mechanical aids were often used to prevent goats from jumping, crawling and climbing.

Goats in Sweden were mainly kept for their milk. Their skins, hair, meat and horns were also made use of. Goats were also used as playmates for children and as draught animals for outings and for carrying light loads. Until quite recently, it was customary for a billy goat to be kept in the cowshed to prevent and cure the epidemic slipping of calves by the cows.

Goat farming had almost disappeared in Sweden by the mid-twentieth century, but in recent years it has been revived in the goat farms established for the commercial production of cheese. Today's goat farmers are partly a relic of the "green wave" of the 1970s, when many people abandoned urban life in order to live closer to nature in the countryside. Courses on efficient goat farming and cheese making are organized in the provinces of northern Sweden with the largest goat population. Instead of being the poor man's cow, the goat is now the base of efficient, viable small-scale enterprise in sparsely populated rural areas.